

Marek Starowieyski, Tadeusz Kołosowski, Jan Gliściński

Biuletyn patrystyczny

Collectanea Theologica 61/4, 119-128

1991

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BIULETYN PATRYSTYCZNY

Zawartość:

I. PUBLIKACJE. 1. *Augustinus Lexicon* (c. d.). — 2. Nowe tomy „Biblioteca Patristica” (c. d.) — 3. *Corpus Christianorum, Series Graeca* (c. d.). II. SPRAWOZDANIA. Symposium Sekcji Patrystycznej przy Komisji Episkopatu ds. Nauki Katolickiej, Koszalin 18—19 września 1990 r. III. KOMUNIKATY. 1. Pierwsze drukowane wydania dzieł Ojców Kościoła. — 2. Przyczynek do greckiego leksykonu pokutnego*.

I. PUBLIKACJE

1. *Augustinus Lexicon* (c. d.)

Dwukrotnie już informowałem o wydanych zeszytach *Augustinus Lexicon* (CT 51 [1981], z. 2, 157—159 i 60 [1990], z. 1, 126n. — do sprostowania błąd drukarski: zeszyt drugi obejmuje kolumny do 480). W 1990 ukazał się 4 zeszyt obejmujący hasła od *asinus* (dokończenie) do *bellum* (początek) i zawiera ponadto następujące artykuły: *astrologia/astronomia*, *asylum*, *avaritia*, *auctoritas*, *audientia episcopalis*, *auditus*, *Augustinus (uita)*, *Aurelius episcopus*, *Babylon (ia)*, *balneum/balneae*, *baptismo (De)*, *baptismus*, *baptismus paruulorum*, *baptisterium*, *barbarus*, *basilica*, *Basilius*, *Bauto*, *beata uita (De)*, *beatitudo*. Dwa artykuły szczególnie zwracają naszą uwagę: długi artykuł zawierający biografię św. Augustyna pióra C. Bonner z Durham (Anglia), kol. 519—550 oraz drugi, tegoż samego autora, dotyczący chrztu dzieci 592—602, ze względu na wagę dogmatyczną tego problemu. Artykuły, napisane po angielsku, francusku lub niemiecku, są opatrzone przypiskami weryfikującymi myśl autora oraz obfitą bibliografią, w której, niestety, świecą nieobecnością pozycje polskie, np. nie podano polskiego przekładu przy omawianiu *De uita beata*. Otrzymaliśmy następny tom tego nieodzownego instrumentu pracy w badaniach nad św. Augustynem. Żałować tylko należy, że *Augustinus Lexicon* ukazuje się tak wolno.

Augustinus Lexicon, vol. 1, fasc. 4 (kol. 481—640), Basel (Schwabe Verlag), 1990. (Nie podajemy tu wszystkich danych o *Augustinus Lexicon*, ponieważ zostały już podane w poprzednich omówieniach, a tylko dane omawianego tu zeszytu).

2. Nowe tomy „Biblioteca Patristica” (c. d.)

W numerze CT 59 (1984), z. 4, 145n. (błędnie podano „Bibliotheca”) omówiliśmy pierwsze dziewięć tomów tej serii wydawanych przez prof. Mario Naldini i prof. Manlio Simonetti, przy współpracy Samuela Olivieri ofm i Dino Pierraccioni w wydawnictwie Nardini Editore, Centro

* Redaktorem biuletynu jest ks. Jan Gliściński SDB, Warszawa.

Internazionale del libro we Florencji. Po roku 1987 ukazało się siedem następnych tomów, a mianowicie:

10. Ippolito, *L'Anticristo*, a cura di Enrico Norelli, 1987, s. 285, cena 25000 L.;

11. Aristide di Atene, *Apologia*, a cura di Carlotta Alpignano, 1988, s. 215, cena 28000 L.;

12. Gerolamo, *Gli uomini illustri*, a cura di Aldo Ceresa-Gastaldo, 1988, s. 367, cena 34000 L.;

13. Ambroggio, *Inni*, a cura di Manlio Simonetti, 1988, s. 174, cena 24000 L.;

14. Tertulliano, *Scorpiace*, a cura di Giovanna Azzali Bernardelli, 1990, s. 338, cena 34000 L.;

15. *La maga di Endor*, a cura di Manlio Simonetti, 1989, s. 292, cena 34000 L.;

16. Eucherio di Lione, *Il rifiuto del mondo*, a cura di Salvatore Pricoco, 1990, s. 237, cena 26000 L.

Jak widać z powyższego zestawienia mamy tu do czynienia przeważnie z tomami zawierającymi jedno dzieło. Tematyczny jest tom 15, w którym znajdziemy tekst utworów Orygenes, Eustacjusza z Sebasty i Grzegorza z Nyssy oraz przekłady Diodora z Tarsu i Apolinarego z Laodycei, związane z epizodem czarownicy z Endor (1 Król 28). W pewnym znaczeniu jest tematycznym również i tom 13 zawierający hymny św. Ambrożego, ale również i inne hymny ambrożyjskie, przypisywane tylko biskupowi Mediolanu.

Wybór tych, a nie innych utworów wskazuje na nonkonformizm wydawców, którzy przygotowali teksty ciekawe, ale stosunkowo rzadziej wydawane i ważne dla historii literatury i teologii okresu wczesnochrześcijańskiego. Większość tekstów wydana jest na nowo lub też użyto starych wydań, które jednak poprawiono. I tak: tekst Hipolita wydany jest na podstawie GCS, Arystydesa wydano na nowo, „Hymny” św. Ambrożego wydano na podstawie *Analecta hymnica* poprawiając tekst, *De viris illustribus* wydano na nowo, *Scorpiace* na podstawie klasycznego wydania Reifferscheida i *Wisso wa* poprawionego, teksty o czarownicy z Endor wydano na nowo podobnie jak tekst Eucheriusza. Wszystkie więc teksty są wydane krytycznie i opatrzone aparatem krytycznym, a więc tekst może być użyty do pracy naukowej. Wszystkie również zawierają przekład włoski oraz komentarz wyjaśniający przynajmniej najważniejsze trudności.

Tomy są opatrzone wstępami, i to nie tylko wprowadzającymi w dany tekst, ale też często poruszającymi zagadnienia z danym tekstem związane. Tak więc we wstępie do dzieła Hipolita omówiono skomplikowany problem autorstwa dzieł tego pisarza oraz pojęcie antychrysta; we wstępie do „Apologii” Arystydesa jest mowa o nie mniej skomplikowanym problemie odzyskania tego dzieła, nie uwzględniając niestety badań ks. B. Wilamowskiego; w „Hymnach” — wydaniu na nowo niedostępnego już tomu z 1956 — Simonetti wraca do ciągle aktualnego i dyskutowanego problemu autentyczności i nieautentyczności niektórych hymnów; *De viris illustribus* jest dziełem nieodzownym w warsztacie patrologa podobnie jak „Historia kościelna” Euzebiusza, „Biblioteka” Focjusza czy „Słownik” Suidasa — we wstępie do niego A. Ceresa-Gastaldo omawia źródła tego dzieła św. Hieronima; nowe wydanie ważnego dla historii duchowości, choć nie znanego szerokim kręgiem, dzieła Eucheriusza *De contemptu mundi* z dobrym wprowadzeniem podobnie jak i pracy Tertuliana *Scorpiace* należy uznać za pomysły ze wszelkim miarą słuszny. Dodajmy, że wstępy zawierają równowagę wiadomości koniecznych do zrozumienia tekstu i wyjaśniających technikę edycji (wydania, kodeksy i ich wzajemny związek), które to zagadnienia rozrastają się ponad miarę w wielu nowoczesnych wydaniach krytycznych i spychają na drugi plan sprawy podstawowe, a więc historyczne i teologiczne, stanowiące treść dzieła. Dodajmy, że te wstępy są, co też stanowi specyfikę tych tomików,

napisane żywo i ciekawie i czyta się je z przyjemnością, podobnie jak i przekład.

Seria wydawana przez włoskich patrologów jest skierowana zarówno do patrologów jak i do szerokich rzesz ludzi o pewnej kulturze i interesujących się antykiem chrześcijańskim; pozwalają na lekturę tekstu, dzięki tłumaczeniu, nawet ludziom nie znającym dobrze łaciny czy greki. Łączą w ten sposób bardzo szczęśliwie popularyzację z naukowością. Dodajmy jeszcze jeden element, bardzo rzadko występujący w tego rodzaju publikacjach: są ładnie złamane, czysto i jasno wydrukowane ładną czcionką i zawierają okładki estetyczne i zachęcające do wzięcia do ręki książki, na których zazwyczaj jest reprodukowane jakieś dobre dzieło sztuki — drobiazg, a mimo wszystko świadczący o typowo włoskiej wysokiej kulturze artystycznej wydawców: jednym słowem samą swoją zewnętrzną stroną zachęcają do lektury.

3. Corpus Christianorum Series Graeca (c. d.)

Już kilkakrotnie w „Biuletynie” recenzowaliśmy kolejne tomy tej serii. W niniejszym numerze „Biuletynu” omówimy suplement do tomu czwartego oraz tomy dwudziesty, dwudziesty pierwszy i dwudziesty drugi.

1. Sandro Leanza, *Un nuovo testimone della Catena sull'Ecclesiaste di Procopio do Gaza*, il Cod. Vindob. Theol. Gr 147, CCGr 4, *Supplementum*, Turnhout — Brepols, Leuven — University Press 1983, s. 35.

W roku 1978 ukazało się jako tom czwarty omawianej serii wydanie Kateny do Eklezjastesa Prokopa z Gazy, oparte na jednym tylko wtedy znanym rękopisie: *Marc. Gr 22*. W 1981 odkryto nowy, kompletniejszy, rękopis tejże kateny: *Vindob. Theol. Gr 147*. Ponieważ ten rękopis wprowadził nowe elementy, stąd konieczność korektur w tomie już wydanym; wydawnictwo więc zdecydowało się na wydanie uzupełnienia tomu czwartego. Rękopis wiedeński wnosi dwa nowe i ważne elementy. *Primo* — znajdujemy w nim nowe fragmenty komentarzy do Eklezjastesa, znanych tylko fragmentarycznie, a więc Orygenes, Nila z Ancyry, Ewagriusza Pontyjskiego i Dionizego Aleksandryjskiego; w wypadku tego ostatniego *Catena Hauniensis* będąca w druku w CCGr, przynosi dużo nowych fragmentów, które, być może, pozwolą na rekonstrukcję tego ważnego komentarza. *Secundo*: na podstawie fragmentów zawartych w rękopisie wiedeńskim stwierdzono, że Prokop używał komentarza Olimpiodora, a nie, jak sądzono, było odwrotnie. O całości problemów związanych z komentarzami patrystycznymi do Eklezjastesa por. do CT 52 (1982), 1, 172—174 oraz moje prace na ten temat wraz z bibliografią patrystycznych i średniowiecznych komentarzy do tej księgi w aktach kolokwium poświęconego komentarzowi do Eklezjastesa Grzegorza z Nyssy w St. Andrews 1990, oraz w „Studiach Pelplińskich” (obydwa w druku).

2. *Corpus Nazianzenum 1. Versiones orientales, repertorium Ibericum et studia ad editiones curandas, edita a Bernard Coulie, cum praemio a Gerard Garitte et praefatione a Justin Mossay*, Brepols — Turnhout 1988, s. XI+295.

Niniejszy tom różni się zasadniczo od innych tomów CCGr. Inicjatywa *Corpus Nazianzenum* wyjaśniają wstępy do niniejszego tomu: zmarłego w sierpniu 1990 roku znakomitego orientalisty prof. Gerarda Garitte oraz J. Mossaya. Inicjatywa wydania dzieł wszystkich św. Grzegorza z Nazjanzu, która nie udała się polskim filologom przełomu XIX i XX w. została podjęta przez dwa ośrodki: na Uniwersytecie Katolickim w Louvain-la-Neuve (Prof. Mossay, *Mowy*) i na Uniwersytecie w Münster (Prof. Sichterl, *Poezje*). Dzieła Grzegorza z Nazjanzu będą się ukazywały w CCGr. W odróżnieniu jednak od filologów polskich, którzy pole swych badań ograniczyli tylko do tekstów greckich, badacze z Louvain-la-Neuve i Münster poszerzyli je o tradycje

orientalną recepcji Grzegorza z Nazjanzu, która potwierdza niesłychaną wprost popularność Grzegorza Teologa w świecie chrześcijańskim, co wykazano już podczas kolokwium poświęconego głównie tradycji orientalnej Grzegorza, odbytym w Louvain-la-Neuve 25—28.VIII.1981, którego akta wydano w Paderborn w 1983 (por. CT 53 [1983], 1, 142n.). Tom niniejszy zawiera właśnie prace poświęcone w większej części tej tradycji orientalnej, a więc repertorium rękopisów gruzińskich Grzegorza wykonane przez T. Bregadze z Tbilisi (s. 19—126), tekst wersji ormiańskiej *Professio fidei* Grzegorza — B. Coulle (1—18), wydanie krytyczne przekładu arabskiego Mowy 24 — J. Grand'Henry (197—291), omówienie nowego świadka wersji syryjskiej mów Grzegorza, *Ms. Damas, syr. orthod.* 3/19 — A. de Haleux (181—195), omówienie działalności komentatora Grzegorza — Gregoriusa Florelliusa — M. Fromont, X. Legueux, J. Mossay (127—155) oraz artykuł o trzech opisach burzy morskiej w dziełach Grzegorza — B. Coulle (157—180). Jak się dowiadujemy z danych bibliograficznych zawartych w podanych tu pracach, są prowadzone badania nad tradycją koptyjską, ormiańską, syryjską i arabską pism Grzegorza z Nazjanzu. Jest on pierwszym autorem piśmiennictwa wczesnochrześcijańskiego, a prawdopodobnie jednym z pierwszych pisarzy starożytnych, nad którym podjęto tak kompleksowe badania całej tradycji starożytnej. Oby jednak ta praca, prowadzona z ogromnym rozmachem, nie utknęła, jak to się stało z pracami edytorskimi polskich filologów.

3. *Hagiographica inedita decem, ex codicibus eruit François Halkin* (+), Turnhout—Brepols, Leuven-University Press 1989, s. XIII+165.

Już dwukrotnie w niniejszym „Biuletynie” (CT 49 [1979], 4, 189—191; 59 [1989], 2, 130—132) omawialiśmy prace wielkiego hagiografa — bizantynisty O. Franciszka Halkin, T.J. Bollandysty, a ostatni artykuł ukazał się już po jego śmierci, która nastąpiła 25 VII 1988. Odszedł wielki uczony, serdeczny przyjaciel Polski, o którego kompetencji naukowej i mądrej pomocy mogłem się przekonać wielokrotnie w czasie miesięcy spędzonych w gościnnej Bibliotece Bollandystów. Ostatnie lata O. Halkin upłynęły na doskonaleniu dzieła swojego życia: *Bibliotheca Hagiographica Graeca* i suplementów do niej, oraz na publikowaniu tekstów greckich z fotokopii i mikrofilmów rękopisów greckich zgromadzonych przez niego w *Bollandianum*. Znakoμίta znajomość j. greckiego i ogromne doświadczenie w dziedzinie rękopisów greckich oraz znajomość metody pracy hagiograficznej uczyniły z niego niezrównanego wydawcę tekstów greckich poświęconych świętym, szczególnie bizantyńskim. Tomy ostatnio wydane przed jego śmiercią omawiałem w jednym z poprzednich „Biuletynów”. Tu omawiane dzieło jest już pośmiertne, autor zdołał jeszcze sprawdzić pierwsze szczołki wraz ze swym uczniem, jednym z redaktorów CCGr. dr. J. Noret, który tom ostatecznie przygotował do druku i opatrzył wstępem. Zawiera on 10 nie wydanych dotąd tekstów hagiograficznych bizantyńskich opublikowanych z rękopisów: „Notę o proroku Zachariaszu” (BHG 1880c), „Męczeństwo św. Sebastiany” (BHG 1619b), „Męczeństwo małżonków Tymoteusza i Maury” (BHG 1848z), „Męczeństwo św. Romana” (BHG 1600z), „Męczeństwo św. Hiacynta (Jacka), męczennika z Amastrydy” (756z), „Pochwałę św. Prokopa” napisaną przez diakona Prokopa (BHG 1582b), „Opowieść o św. Onufrym” pióra mnicha Pafnucego (BHG 1379h), „Życie św. Arseniusza”, znanego z apoftegmatów (Gerontikon 39—82, por. PSP 33; BHG 167y), „Odnalezienie relikwi i cuda św. Fotyny Samarytanki” (por. J 4,7—26; BHG 1541m), „Pochwałę św. Nicetasa z Nyssy”, pióra wielkiego logothety Teodora Mouzazona (BHG 2302).

Wartość historyczna tych tekstów jest bardzo nierówna: od ostatnio wymienionego tekstu, zawierającego opis męczeństwa młodego człowieka pod panowaniem muzułmanów w XIII w. aż po zupełnie legendarną opowieść o św. Fotynie. Ale wartość historyczna to nie wszystko; utwory tu podane mają bowiem również znaczenie jako teksty uzupełniające *dossier* świętych,

np. św. Romana, o którym pisał nauczyciel O. Halkin, wielki H. Delehaye (ABol 50 [1932] 241—283). Po drugie: przynoszą one interesujące wiadomości o epoce, o życiu codziennym, liturgicznym, np. tekst o św. Fotynie przynosi barwny opis życia w Bizancjum, nie mówiąc już o wartościowym materiale językowych. Tom opatrzony jest w trzy indeksy: imion, miejsc Pisma Św. cytowanych oraz innych źródeł.

4. *Maximi Confessoris, Quaestiones ad Thalassium, quaestiones LVI—LXXV una cum Latina interpretatione Joannis Scottis Eriugenaе iuxta posita, ediderunt* Carl Laga et Carlos Steel, Turnhout — Brepols. Leuven — University Press, 1990, s. LX+362.

O tomie pierwszym *Quaestiones ad Thalassium* pisałem w „Biuletynie” w CT 54 (1984), 4,168n., gdzie omówiono szerzej to dzieło Maksyma. Tom II zawiera obszerny wstęp typu kodikologicznego, w którym autorzy omawiają nowe rękopisy dzieł Maksyma, odkryte w ciągu dziesięciu lat od ukazania się tomu pierwszego, także bezpośrednio dotyczące *Quaestiones ad Thalassium* i ich konsekwencje dla wydawcy. Po tekście wydano scholia do tekstu Maksyma, które stanowią ciekawy przyczynek do historii interpretacji dzieł wielkiego teologa bizantyńskiego w wiekach późniejszych (s. 327—345). Obszerne *addenda* i *corrigena* (s. 346—359) można tłumaczyć wspomnianymi powyżej nowymi odkryciami. Na końcu tomu, jak zwykle w tej serii, podano obfite i ważne indeksy: cytatów Pisma Św., dzieł cytowanych, imion własnych i rękopisów.

ks. Marek Starowieyski, Warszawa

II. Sprawozdania

Symposium Sekcji Patrystycznej przy Komisji Episkopatu ds. Nauki Katolickiej Koszalin 18—19 IX 1990

Doroczne Symposium Sekcji Patrystycznej zgromadziło w Wyższym Seminarium Duchownym w Koszalinie ponad dwudziestu patrologów, historyków starożytności, archeologów i filologów klasycznych z całej Polski. Spotkanie rozpoczęło się Mszą św. koncelebrowaną pod przewodnictwem ks. bpa Piotra Krupy, który wygłosił także homilię, podkreślając w niej m. in. ciągle aktualne wielkie znaczenie badań nad źródłami patrystycznymi dla uprawiania teologii.

Tematem wiodącym tegorocznego spotkania było zagadnienie eschatologii w literaturze i teologii patrystycznej. Na aktualność tego tematu wskazał w słowie wstępnym inauguracyjnym sesję ks. doc. dr hab. Bogdan Czesz. Wskazał on na zainteresowanie eschatologią w dzisiejszych czasach, na zainteresowanie w perspektywie nadziei zbawienia Bogiem miłosiernym, podkreślając znaczenie argumentu patrystycznego dla przybliżania dzisiaj w Kościele myśli teologicznej w tym względzie.

Obrady w pierwszym dniu sesji rozpoczęły się wykładem ks. doc. dra hab. Franciszka Drąckowskiego pt. *Linie wiodące eschatologii patrystycznej*. Wskazano na najważniejsze eschatologiczne problemy, jakie ukazują w swoich pismach Ojcowie Kościoła: sąd szczegółowy, miejsce pobytu umarłych (czyścić), paruzja, zmartwychwstanie ciał, sąd ostateczny, piekło, niebo i millenarizm.

Następnie ks. dr Tadeusz Kaczmarek przedstawił wykład *Los sprawiedliwych w oczach Starego Testamentu w nauce Ojców Kościoła*. Autor ograniczył się do analizy źródeł judeochrześcijańskich. Po ukazaniu znaczenia terminu *szeol*, miejsca pobytu umarłych w świetle tradycji starotestamentalnej, gdzie jest on wyrazem tego, co złe, siedliskiem szatana, który

więzi w podziemiach dusze umarłych, tak dobrych jak i złych, autor stwierdza, że los sprawiedliwych Starego Testamentu według literatury judeochrześcijańskiej nabiera nowego wymiaru w perspektywie śmierci i zstąpienia Chrystusa do otchłani. Prawda o zstąpieniu Chrystusa do piekieł zakłada powszechność odkupienia, które obejmuje również sprawiedliwych Starego Testamentu. Następnie grono to rozszerza się o sprawiedliwych spoza Izraela. Myśl tę prezentują takie pisma, jak: Ewangelia Piotra, Apokryf Jeremiasza, List Apostołów czy Testament dwunastu patriarchów. Według Pasterza Hermasa patriarchowie aby mogli wejść do Królestwa Bożego otrzymują pieczęć chrztu świętego. Podobny motyw znajduje się w Odach Salomona, gdzie zstąpienie Chrystusa do otchłani, obwieszczające w podziemiach jego zwycięstwo nad śmiercią łączy się ze zwycięstwem ochrzczonego nad szatanem w wodach chrztu. Problem sprawiedliwych Starego Testamentu w literaturze judeochrześcijańskiej, których zbawienie następuje w momencie śmierci i zstąpienia Chrystusa do otchłani wiąże się więc ściśle z jego zbawczą działalnością i sakramentem chrztu świętego.

Z kolei ks. dr Kazimierz Obrzycki przedstawił *Los złych po śmierci według Tertuliana*. Według ojca chrześcijańskiej literatury łacińskiej po śmierci do otchłani zstępują dusze wszystkich (z wyjątkiem męczenników) ludzi, tak dobrych jak i złych. Sprawiedliwi zajmują w otchłani miejsce zwane łonem Abrahama, źli natomiast inne miejsce, które jest miejscem kary. Pierwsi oczekując na zmartwychwstaniu w miejscu czasowego wychnienia, doznają przedsmaku przyszłego szczęścia. Drudzy natomiast otrzymując już w otchłani karę, odczuwają przedsmak wiecznego potępienia. Potępienie złych po śmierci ma więc wymiar czasowy w otchłani i wieczny po zmartwychwstaniu ciał. Mówiąc o naturze tej kary używa Tertulian najczęściej terminu *ignis*. Jest to ogień niezniszczalny, który nie niszczy tego, co pali, ale trawiąc, odnawia.

Jako ostatni z prelegentów w sesji przedpołudniowej pierwszego dnia obrad zabrał głos doc. dr hab. Jerzy Wojtczak, przedstawiając *Koncepcje eschatologiczne Laktancjusza w VII księdze Divines institutiones*. Księga ta poświęcona jest zagadnieniu nieśmiertelności duszy i życia przyszłego człowieka oraz temu, co czeka świat i ludzi na końcu ich dziejów. Dokonując analizy poglądów Laktancjusza, autor wykładu próbował wykazać brak spójności i konsekwencji w wywodach Laktancjusza oraz brak ustosunkowania się do wielu ważnych problemów, np. miejsca nagrody bądź kary po śmierci. Zdaniem prelegenta poglądy Laktancjusza dowodzą, że eschatologia tego okresu była teologicznie zdezorientowana. Treści biblijne mieszały się w niej z elementami mitologii i wierzeń ludowych. VII księga *Divines institutiones* ma jednak dla nas wartość poznawczą dla odtworzenia poglądów i mentalności ludzi w tym zakresie, w czasach gdy żył Laktancjusz.

W sesji popołudniowej jako pierwszy wystąpił ks. dr Tadeusz Śliwa, który przedstawił *Naukę Ojców Kościoła o czyścicu*. Jego zdaniem wpływ na poglądy Ojców Kościoła w tym względzie oprócz Biblii wywarły również systemy filozoficzne, zwłaszcza platonizm oraz religie misteryjne. Jako pierwszy wyraził swój pogląd na ten temat, choć brak u niego jeszcze wyraźnej idei czyścica, Klemens Aleksandryjski, który przyjmuje możliwość kary oczyszczającej po śmierci w postaci duchowego i rozumnego ognia, który na wskroś przenika dusze ludzi. Orygenes natomiast mówi o chrzcie ognia, który oczyszcza lekkie grzechy ludzi sprawiedliwych przed ich wejściem do raju, nie określa jednak kiedy następuje ten proces. Terminu czyścic, jakkolwiek mówi o oczekiwaniu zmarłych na przebaczenie i spłatę długu zaciągniętego na skutek grzechów popełnionych podczas życia ziemskiego, nie używa również św. Cyprian. Wyraźnie na temat możliwości zadośćuczynienia za grzechy po śmierci, które trwa przez jakiś czas i jest dostępne dla pewnej kategorii grzeszników naucza św. Grzegorz z Nyssy. Cyryl Aleksandryjski komentując przypowieść o szepcie winnym, dopuszcza możliwość istnienia

gałęzi, której owoce zostaną oczyszczone, a nastąpi to zaraz po śmierci. Św. Augustyn uznając możliwość oczyszczenia z grzechów po sądzie szczegółowym, skuteczność tego procesu ogranicza do grzechów lekkich. Skuteczne działanie ognia w czyszczeniu zakończy się w momencie sądu ostatecznego.

Zagadnienie apokatastazy w nauczaniu Ojców Kościoła, szczególnie u Orygenesisa, przedstawił ks. dr hab. Henryk Pietras w wykładzie *Apokatastasis u Ojców Kościoła — nadzieja nawrócenia czy powszechna amnestia*. Koncentrując swoją uwagę na przedstawieniu na ten temat nauki Orygenesisa, prelegent poprzedził tę prezentację przedstawieniem źródeł biblijnych i patrystycznych, w których występuje to pojęcie. W Dz 3, 21 termin ten występuje w znaczeniu odnowienia wszystkich rzeczy, które zapowiedział Bóg przez proroków. Teofil Antiocheński używa tego terminu dla wyrażenia swojej wiary, że nastąpi kiedyś stan, gdy człowiek przestanie grzeszyć. Św. Ireneusz komentując przypowieść o robotnikach w winnicy, stwierdza, że Bóg objawił się i odnowił wszystkich. Odnowił jednak tych, którzy przynajmniej w jakiejś mierze pracowali. Kara piekła dosięgnie tylko tych, którzy świadomie przyłączyli się do szatana. U Ireneusza zwalczają się wzajemnie teksty, które z jednej strony mówią o zbawieniu wszystkich, z drugiej o możliwości piekła dla tych, którzy pójdą za szatanem. Według niego istnieje nadzieja zbawienia dla wszystkich, trudno jednak przewidzieć do końca, jaka będzie ostateczna rzeczywistość. Zdaniem prelegenta również Orygenes pojmuje apokatastazę w znaczeniu nadziei zbawienia dla wszystkich i bez wątpienia sam podpisałby się pod anatemą, podjętą przeciw niemu na Soborze Konstantynopolińskim II, która przedstawia apokatastazę jako powszechną amnestię, co zdaniem prelegenta nie jest zgodne z myślą Orygenesisa. Odcina się Orygenes od twierdzeń o zbawieniu szatana, a nie od możliwości. Nieobjęcie szatana możliwością zbawienia burzyłoby Boży plan zbawienia wszystkich. Wykluczenie możliwości zbawienia szatana świadczyłoby o jego przewadze nad Bogiem. Dla Orygenesisa apokatastaza jest ideą powrotu do stanu pierwotnego, hipotezą, która z jednej strony mówi o grozie potępienia, a z drugiej jest prawdą o Bożym miłosierdziu i jego powszechnej woli zbawienia wszystkich na podstawie ich własnej woli po odbyciu oczyszczającej kary.

Po krótkiej przerwie w godzinach wieczornych odbyła się sesja sprawozdawczo-wyborcza. Sprawozdanie z działalności zarządu Sekcji Patrystycznej złożył jej przewodniczący ks. doc. dr hab. Bogdan Cześn, który podziękował także za wspólną pracę swoim współpracownikom z zarządu oraz wszystkim członkom Sekcji. Następnie dokonano wyboru nowego zarządu. W jego skład weszli: ks. doc. dr hab. Franciszek Drączkowski, ks. dr Tadeusz Kaczmarek i ks. dr Antoni Żurek. Nowo ukonstytuowany zarząd dokonał wśród siebie wyboru przewodniczącego Sekcji Patrystycznej, którym został ks. Franciszek Drączkowski.

Drugi dzień obrad obejmował dwa wykłady. Pierwszy z nich wygłosił ks. doc. dr hab. Bogdan Cześn nt. *Interpretacja nieba w kategorii Państwa Bożego przed św. Augustynem*. Jako pierwszy terminu *civitas Dei* używa św. Ireneusz. Według niego termin ten wyraża zespół ludzi posiadających Boga i cieszących się nim. Etapem poprzedzającym *civitas Dei* będzie tysiącletnie panowanie Chrystusa, którego głównym celem jest przygotowanie człowieka do zrozumienia pełni chwały Bożej oraz harmonijne wyniesienie człowieka do chwały życia wiecznego w państwie Bożym. Cechami charakterystycznymi życia w państwie Bożym mają być, zdaniem Ireneusza, splendor państwa, rozkosze niebios oraz obcowanie z Bogiem. Wszyscy ludzie — jakkolwiek w różnym stopniu — będą oglądać Boga i cieszyć się pełnią szczęśliwości. O państwie Bożym w kontekście Ap 21 mówią Hipolit Rzymski i Klemens Aleksandryjski. U tego ostatniego widoczny jest wpływ myśli Filona Aleksandryjskiego. Terminu „państwo Boże” używa również Orygenes.

Władcą tego państwa jest Bóg. Jego obywatele są posłuszni Bogu, zrównani z wszystkimi bytami niebieskimi, nigdy nie zaznają śmierci i będą mieli wieczny współdziałal w życiu Boga.

Na zakończenie zabrała głos prof. dr hab. Barbara Filarska, która przedstawiła *Idee eschatologiczne w sztuce wczesnochrześcijańskiej*. Ilustrując swoje wypowiedzi przeźrocami, prelegentka wskazała i omówiła przede wszystkim te zabytki sztuki wczesnochrześcijańskiej, które ukazują paruzję i sąd ostateczny.

Symposium, któremu towarzyszyła serdeczna gościnność gospodarzy zakończyło wystąpienie nowego przewodniczącego Sekcji Patrystycznej, który przedstawił jej zamierzenia na najbliższy okres. Poinformowano również o tematach prac magisterskich i licencjackich z zakresu patrologii, o powstałych w ostatnim czasie rozprawach habilitacyjnych oraz planach wydawniczych na najbliższy okres.

ks. Tadeusz Kotosowski SDB, Warszawa

III. KOMUNIKATY

1. Pierwsze drukowane wydania dzieł Ojców Kościoła

Wynalezienie druku przez Jana Gutenberga (prawdziwe nazwisko Gensfleisch) spowodowało znaczne zwiększenie się możliwości produkcji książkowej. W 1455 r. wydał on drukiem pierwszy egzemplarz Biblii (Wulgata) w języku łacińskim. Do dzisiaj istnieje ich 46. Była to Biblia dwutomowa, składająca się z 1282 stron. Tekst rozmieszczono w dwu kolumnach, z których każda liczyła po 42 wiersze. Wynalezienie druku umożliwiło także popularyzację dzieł Ojców Kościoła. Niewątpliwie najlepsze wydanie pism patrystycznych w XV w. stanowiło to, którego dokonali paryscy filolodzy Robert i Henryk Stephanus (Étienne).

Dwaj niemieccy typografowie, Konrad Sweinheim i Arnold Pannartz, którzy przybyli do Italii, zaczęli drukować w Subiaco w latach 1465—1467 r. w ilości od 250 do 300 egzemplarzy *Donatus pro puerulis*, w którym znalazły się teksty Laktancjusza (*Divinarum institutionum libri VII*), Cyclerona (*De oratore*) i św. Augustyna (*De civitate Dei*). W Norymberdze Anton Koberger opublikował w 1473 r. *De consolatione philosophiae* Boecjusza. Z czasem wydał on także niektóre pisma św. Hieronima i św. Ambrożego. Pomiędzy 1450 a 1460 r. na 22 000 opublikowanych tytułów ponad czterdzieści procent stanowiły dzieła o charakterze religijnym. We włoskiej Toskanii zostały wydane w tym czasie liczne pisma, czy to autentyczne czy też apokryficzne, św. Augustyna (*De civitate Dei*, *Soliloquia*, różne *Sermones*), św. Hieronima (*Epistulae*, *Regulae*, *Vitae sanctorum Petrum*), Jana Klimaka (*Scala Paradisi*). Wśród inkunabuł uprzywilejowane miejsce zajmowały: *De civitate Dei*, *Consolationes*, *Soliloquia*, *Manual* i inne dzieła autentyczne oraz wątpliwe św. Augustyna. Podczas XV w. wydawano pisma biskupa Hippono około 120 razy, podobnie też św. Hieronima. Z innych łacińskich Ojców Kościoła kolejne miejsce zajmują: św. Grzegorz Wielki — ok. 75 razy, św. Ambroży — ok. 30, Laktancjusz — 23, św. Cyprian — 10. Gdy chodzi o greckojęzycznych przedstawicieli patrystyki, to drukowano ich pisma bądź w wersji łacińskiej, bądź oryginalnej, aczkolwiek mniej licznie; Św. Jan Chryzostom i św. Atanazy mieli przykładowo po 25 wydań, podczas gdy Pseudo-Dionizy miał ich jedynie 5.

Pod koniec XV i na początku XVI w. powstało w Bazylei prawdziwe wydawnictwo patrystyczne za sprawą Jana Amerbacha. Pracował on najpierw w Norymberdze w typografii Kobergera. Kiedy sam osiadł w 1475 r. w szwajcarskim mieście i otworzył tam typografię, zaczął wówczas

wydawać *Opera omnia* ważniejszych Ojców. I tak w 1492 r. ukazały się dzieła św. Ambrożego. Następnie w latach 1505—1517 opublikował w jedenastu woluminach pisma św. Augustyna. Do wydania dzieł św. Hieronima potrafił wciągnąć humanistę Erazma z Rotterdamu. W ten sposób *Opera omnia* Strydończyka ukazały się w 1516 r. w ośmiu woluminach. Następca Amerbacha i jego współpracownik, Frobenius, kontynuował tę ideę. I tak ujrzały światło dzienne kompletne wydania dzieł św. Cypriana (1520 r.), Arnobiusza (1522 r.), św. Hilarego z Poitiers (1523 r.), św. Ireneusza (1526 r.), św. Ambrożego (1527 r.), św. Augustyna (1528—1529 r.) na nowo przejrzanego i uzupełnionego, św. Bazylego (1532 r.), a także niektóre pisma św. Jana Chryzostoma i w wersji łacińskiej Orygenesza (1536 r.). Stały się one wzorem dla późniejszych tego rodzaju sposobów popularyzowania pism patrystycznych, podejmowanych w Wenecji, Norymberdze, Paryżu, Lionie i w innych miastach europejskich.

ks. Jan Gliściński SDB, Warszawa

2. Przyczynek do greckiego leksykonu pokutnego

To prawda, że na Wschodzie pokutnicy byli dzieleni, zwłaszcza począwszy od przełomu konstantyńskiego na różne kategorie. Ustalały je poszczególne synody i listy pokutnicze Ojców Kościoła. Znamy je przede wszystkim z przekazów św. Bazylego Wielkiego. Stąd istnieje potrzeba znajomości odpowiedniej terminologii w tym zakresie. Próby takie są dokonywane, np. w postaci wskazywania najczęściej stosowanych w takiej materii określeń. Trzeba jednak pamiętać, że nie wszyscy starochrześcijańscy pisarze wschodni przypisywali takie samo znaczenie poszczególnym terminom i stąd istnieje konieczność ustalenia najpierw strony znaczeniowej pojęć pokutnych niemal u każdego z nich. A oto najczęściej stosowane przez nich terminy:

aphorismos (wykluczenie grzesznika nie czyniącego pokuty);
metanoia (stan generalny skruszonego grzesznika);
synaisthesis (świadomość własnego grzechu);
exomologesis (proces lub procedura pokutna);
exagoresusis (autowyznanie);
eklegma (zadenuncjowanie ze strony osoby trzeciej);
oikonomia (dostosowanie kanonów pokutnych do roztropności duszpasterskiej);
akribeia (precyzja i rygoryzm w stosowaniu kar);
syntheia (zwyczaj łagodzenia kar);
krima, dike, katadike (decyzja sądowa);
katagnosis (zakaz przystępowania do jedności);
epitimia (nałożona kara; liczba lat *akoinonia*);
paratasis (czas trwania kary);
akoinonia (wykluczenie od modlitwy i od Eucharystii);
prosklausis (I etap: stojący przed kościołem i płaczący; proszący o wstawiennictwo wiernych, którzy gromadzą się na Eucharystii — łac. *plorantes*);
akroasis (II etap: dopuszczenie do słuchania Pisma Św. i homilii łac. *audientes*. Asystują przy Liturgii Słowa i zostają odesłani wraz z katechumenami bez specjalnej za nich modlitwy. Zajmują miejsce w przedsionku świątyni);
hypoptosis (III etap: dopuszczenie do zgromadzenia w postawie klęczącej — łac. *prosternantes*. Opuszczają kult wraz z katechumenami po otrzymaniu nałożenia na nich rąk przed świątynią);
sysstasis (IV etap: dopuszczenie do zgromadzenia w postawie stojącej wraz z wiernymi — łac. *assistantes*. Biorą udział w całym

kulcie eucharystycznym, ale bez możliwości przyjęcia Komunii św.);

therapeia (leczenie ducha za pomocą *epitimia*);

dokimasia (docenienie osiągniętego progresu);

sympatheia (współczucie przy przyjęciu grzesznika);

sygnome (przebaczenie lub pojednanie);

aphesis (odpuszczenie, termin zarezerwowany dla chrztu);

apokatastasis (dopuszczenie do jedności kościelnej).

ks. Jan Gliściński SDB, Warszawa